

АВАНГАРДНІ БОЇ «ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ» РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ (1991–2003 РР.)**VANGUARD FIGHTS OF RUSSIA'S "HYBRID WAR"
AGAINST UKRAINE (1991–2003)**

Олійник М.П.,

*доктор історичних наук, доцент,
доцент кафедри міжнародної комунікації та політології
Хмельницького національного університету*

У статті, на основі проведеного історіографічного аналізу з'ясовано, що дана проблема ще не стала предметом спеціальних наукових досліджень. Встановлено, що російське «демократичне» керівництво вкрай вороже сприйняло проголошення Верховною Радою державної незалежності України та висунуло територіальні претензії на територію так званої Новоросії, тобто Крим і південно-східні області України. Наголошено, що лише тверда позиція українського народу та влади змусила кремль позірно відмовитися від цих зазіхань.

Досліджено підривні дії росії з руйнування фінансово-економічної стабільності в Україні на початку 1990-х років. Звернуто увагу на цілеспрямовану діяльність росії з дестабілізації ситуації в Криму. Встановлено, що під тиском проросійських сил українське керівництво змушене було визнати результати січневого 1991 р. референдуму в Криму з вимогою реорганізувати Кримську область у Автономну республіку Крим (АРК), що й зробила Верховна Рада України 12 лютого 1991 р. З'ясовано, що така поступка Києва лише надихнула спецслужби росії та проросійські сили, на чолі з юрієм мешковим, до ескалації, спрямованої на відрив Криму від України й приєднання його до росії. Акцентовано, що проведення спецпідрозділом Служби безпеки України операції «Щит України» дозволило завдати поразки «мешковщині» та відновити законність у АРК, як складовій частині України.

Вказано, що однією з вдалих спеціальних операцій російських спецслужб стало використання протестного руху «Україна без Кучми» для дискредитації українського керівництва, підриву міжнародного іміджу України та загострення протистояння в українському суспільстві. Встановлено, що пробним каменем для прямої анексії українських територій став конфлікт довкола острова Тузла.

Зроблено висновок, що підривні операції росії в 1991–2003 роках були авангардними боями «гібридної війни» росії проти України.

Ключові слова: «гібридна війна», соціально-економічна криза, Крим.

In the article, based on the conducted historiographical analysis, it was found that this problem has not yet become the subject of special scientific research. It has been established that the Russian "democratic" leadership was extremely hostile to the Verkhovna Rada's declaration of Ukraine's state independence and made territorial claims to the territory of the so-called Novorossia, i.e. Crimea and the southeastern regions of Ukraine. It was emphasized that only the firm position of the Ukrainian people and the authorities forced the Kremlin to ostensibly abandon these encroachments.

Russia's subversive actions to destroy financial and economic stability in Ukraine in the early 1990s are studied. Attention was drawn to russia's purposeful activities to destabilize the situation in Crimea, to provoke separatist sentiments there, and to organize pro-russian parties and public organizations. It was established that under the pressure of pro-russian forces, the Ukrainian leadership was forced to recognize the results of the January 1991 referendum in Crimea with the demand to reorganize the Crimea region into the Autonomous republic of Crimea (ARC), which the Verkhovna Rada of Ukraine did on February 12, 1991. It was emphasized that the operation "Shield of Ukraine" by the Security Service of Ukraine made it possible to defeat the "meshkov region" and restore legality in the ARC as a constituent part of Ukraine. It is indicated that one of the successful special operations of the Russian special services was the use of the protest movement "Ukraine without Kuchma" to discredit the Ukrainian leadership, undermine the international image of Ukraine and exacerbate the confrontation in Ukrainian society. It was established that the touchstone for the direct annexation of Ukrainian territories was the conflict around Tuzla Island.

It was concluded that russia's subversive operations in 1991–2003 were vanguard battles of Russia's "hybrid war" against Ukraine.

Key words: "hybrid war", socio-economic crisis, Crimea.

Постановка проблеми. Повномасштабна війна росії проти України, розпочата 24 лютого 2022 р., актуалізувала потребу наукового аналізу політики москви щодо Києва з моменту проголошення незалежності України до сьогоднішнього дня. Такий аналіз дозволяє побачити, що російські очільники вкрай негативно сприйняли проголошення державної незалежності України та розпочали проти неї підривні операції, які, як зазначає Володимир Горбатенко, з 2007 р. у світі почали називати терміном

«гібридна війна» [1]. Відтак, для кращого розуміння генези «гібридної війни» росії проти України доцільно дослідити її становлення й розвиток у 1991–2003 роках, коли в росії «демократична» влада всіляко наголошувала на необхідності розвитку «братських» відносин з Україною.

Актуальність останніх досліджень і публікацій. Аналіз сучасної історіографії свідчить, що дана проблема перебуває на початковому етапі її вивчення. Зокрема, в роботах Миколи Тараненка

[4], Сергія Сегеди та Василя Шевчука [5], Григорія Хоружого [6] частково проаналізовано реакцію російського керівництва на проголошення незалежності України та використання росією економічних методів боротьби проти нашої держави.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Проведений історіографічний аналіз засвідчив відсутність спеціальних наукових робіт із зазначеної проблеми.

Формування цілей статті (постановка завдання). Метою даної статті є науковий аналіз сприйняття російським керівництвом проголошення незалежності України та підричних операцій кремля в різних сферах у 1991–2003 роках, як авангардних боїв «гібридної війни» росії проти нашої держави.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сучасний етап боротьби росії проти України розпочався в 1990 р., після ухвалення Верховною Радою 10 липня «Декларації про державний суверенітет України». Союзне керівництво побачило в ній загрозу, оскільки вперше вищий орган влади України офіційно заявив про пріоритет інтересів республіки. Такі настрої посилювалися після «Революції на граніті» в жовтні 1990 р., коли голодуючі студенти змусили парламент заборонити службу призовників за межами України.

Союзний центр відповів розгортанням пропагандистської кампанії проти загрози з боку «українських буржуазних націоналістів» та організацією 17 березня 1991 р. всесоюзного референдуму про збереження срер. Попри шалену пропаганду та адміністративний тиск за «підтримку оновленого союзу» висловилися 70,2 % тих, хто взяв участь у референдумі. Натомість за республіканське консультативне опитування: «Чи згодні ви, що Україна має бути у складі Союзу Радянських суверенних держав на засадах Декларації про державний суверенітет України» підтримали 80,2 % виборців [7, с. 111–112].

Прагнення консервативної частини союзного керівництва законсервувати класичний срер штовхнув їх на державний переворот 19–21 серпня 1991 р. Провал заколоту спричинив «парад суверенітетів»: проголошення республіками срер державної незалежності. Приклад подала Верховна Рада України, ухваливши 24 серпня 1991 р. «Акт проголошення незалежності України».

Російська «демократична» влада 26 серпня відреагувала на це заявою прес-секретаря президента росії Бориса Єльцина Павла Воцанова в якій він підкреслив, що Росія припускає перегляд кордонів з тими республіками, які відмовляться підписувати новий Союзний договір (за винятком прибалтійських держав). Розвинув цю думку в інтерв'ю центральному телебаченню 27 серпня мер Москви, один з лідерів демократичного руху, уродженець Маріуполя Гаврило Попов. Він зая-

вив про претензії росії на Крим, Одещину, Харківщину та інші землі Новоросії, тобто південно-східної України. Народ і українська влада рішуче засудили таку позицію. Щоб залагодити ситуацію, 28 серпня до Києва терміново прилетів з візитом віце-президент росії, уродженець Хмельницького Олександр Руцької. Скандал вдалося зам'яти [8].

Але припинення вживання терміну «Новоросія», підписання Біловезьких угод, які денонсували союзний договір 1922 р. та публічні заповнення президента росії Бориса Єльцина у вічній дружбі з Україною не означали припинення розгортання «гібридної війни» проти України.

Одним з головних її фронтів став економічний. Кремлівські очільники вважали, що зруйнувавши українську економіку вони змусять українську владу просити прийняти Україну до складу росії. Першим кроком стало «викачування» з банків України грошових вкладів юридичних та фізичних осіб. Як наслідок, через брак готівкових карбованців і з метою захисту внутрішнього ринку від неконтрольованого вивозу товарів з України 10 січня 1992 р. було «запроваджено в обіг ерзац-гроші – купуно-карбованці Національного банку України» [9]. Впродовж 1992 р. росія послідовно «витісняла» Україну з рубльової зони, перетворивши загальносоюзну валюту в російську. Українське керівництво змушене було 12 листопада 1992 р. «запровадити власну національну валюту – безготівковий карбованець» [9].

Наступним кроком Москви стала одностороння лібералізація цін в березні 1992 р. Оскільки «80 % торгового обороту України припадало на Росію» то це призвело «до зростання цін на газ в Україні за 1992 р. в 100 разів, на нафту – у 300 разів». Крім того, з 1 липня 1992 р. росія односторонньо розірвала безготівковий грошовий обіг, що призвело до фактичного припинення економічних зв'язків і гіперінфляції: «за 1991–1994 рр. споживчі ціни в Україні зросли в 42022 рази» [10]. Таким «успіхам» ворога посприяли прорахунки, свідомі чи ні, української влади.

Обвал економіки та гіперінфляція спричинили стрімке падіння курсу купуно-карбованців: «з листопада 1992 р. до лютого 1995 р. він подешевшав у 290 разів [9]. Загалом зазначені дії росії спровокували глибоку економічну кризу в Україні, тотального зубожіння більшості громадян, але, всупереч сподіванням кремля, не підірвали їхнього прагнення мати власну державу.

Ще одним фронтом «гібридної війни» став кримський. Використовуючи багатий досвід розпалювання міжетнічних конфліктів в інших республіках, москва, через контрольовані спецслужбами проросійські сили, намагалася спровокувати збройне протистояння в Криму. Як привід до нього використали ідею перетворення кримської області в Автономну республіку Крим (АРК). Викорис-

тавши розгубленість київського керівництва та його практично повну залежність від волі ЦК КПРС, 20 січня 1991 р. тут відбувся референдум, на якому 93% електорату висловилося за створення АРК у складі Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР). А вже 12 лютого 1991 р. Верховна Рада відновила АРК, в межах Кримської області в складі Української РСР [11].

Проте кремль не заспокоївся й зробив ставку на консолідацію проросійських сил в АРК. Вже в серпні 1991 р. було створено «Республіканський рух Криму (реорганізований в 1992 р в республіканську парію Криму (РПК) під проводом юрія мешкова). Він «обстоював ідею створення «власної державності» в Криму, запровадження поста президента, подвійного громадянства для «кримчан», членство Криму в оновленому союзі, а пізніше – в СНД, російської мови як мови «зовнішніх зносин», «діловодства», республіканської гвардії тощо» [12, с. 10]. Однак до проведення 1 грудня 1991 р. Всеукраїнського референдуму вони не встигли «обробити» кримчан. Відтак «54% мешканців АРК та 57% Севастополя – підтримали проголошення незалежності України» [13].

Реваншем російських спецслужб стало прийняття 5 травня 1992 р. Верховною Радою АРК акту «про державну незалежність», затвердити який мали в серпні 1992 р. на референдумі. 6 травня ВР АРК ухвалила конституцію «Республіки Крим», як суверенної держави, що будує свої відносини з Україною на договірній основі. Український парламент 13 травня 1992 р. визнав цей акт неконституційним і зобов'язав до 20 травня 1992 р. його скасувати. ВР АРК скасувала його, але проведення референдуму перенесла на пізніший термін. Крім того, парламент України 30 червня 1992 р. зобов'язав кримських депутатів привести свою конституцію у відповідність до Основного закону України. Що ті й зробили у вересні 1992 р. Але в затвердженому 24 жовтня 1992 р. Статуті Республіканської партії Криму, головного провідника проросійського сепаратистського руху, «закріплювалася ідея суверенності Республіки Крим, а про Україну не згадувалося жодним словом» [12, с. 12].

На міжнародний рівень «кримську проблему» винесла постанова верховної ради російської федерації «Про статус міста Севастополя» від 9 липня 1993 р. в якій вона стверджувала, що це російська територія, бо в 1954 р. місто ніхто УРСР не передавав. 14 липня 1993 р. Верховна Рада України своєю Постановою різко засудила дану фальсифікацію й попросила Раду Безпеки (Радбез) ООН дати їй міжнародно-правову оцінку [14].

Голові українського представництва в ООН Вікторові Батюку та його попередникові Геннадієві Удовенку вдалося, за підтримки делегацій США та держав-членів Європейського Союзу,

добитися засудження Радбезом 21 липня 1993 р. російської постанови як нелегітимної, що посягає на український суверенітет. Характерно, що за це голосував і представник росії [15].

Проте навіть чітка підтримка Радою Безпеки ООН суверенітету та територіальної цілісності України не зупинила російських політиків «які впродовж 1992–1994 рр. продовжували висловлюватися на користь активних дій у справі «повернення Криму» до складу Росії». Особливо активними провідниками «російського імперського націоналізму» були директор Інституту країн СНД косятин затулін, мер москви юрій лужков і депутат держдуми володимир жириновський» [12, с. 244–246].

Їхнє втручання надихнуло проросійські сили й 13 жовтня 1993 р. Верховна Рада АРК, всупереч Конституції України, запровадила посаду «президента республіки Крим». Ні Президент Л. Кравчук, ні український парламент не наважилися скасувати це рішення. Відтак 4 лютого 1994 р. на президентських виборах переміг юрій мешков. Він демонстративно проводив антиукраїнську політику: «запросив на посаду віце-прем'єра кримського уряду російського економіста євгена сабурова», призначив проведення 27 березня, одночасно з парламентськими виборами в Україні «референдуму, замаскованого під «опитування», з питаннями: про розширення повноважень місцевих органів влади; чи слід постійним жителям Криму мати подвійне громадянство (Росії та України); чи повинні укази Президента Криму мати статус законів». За підсумками референдуму, «10 травня ВР АРК ввела в дію конституцію 1992 р.» Крім того, мешков, спираючись на криміналітет і російських «козаків», «підпорядкував собі кримську міліцію та планував взяти під контроль СБУ». Кінцевою його метою було включення «республіки крим» до складу росії [16].

Опинившись перед загрозою втрати Криму, українська влада перейшла в контрнаступ. 19 травня 1994 р. підрозділ СБУ «Альфа» блискавично провів у Сімферополі операцію «Щит України», що дозволило відновити законність в АРК. Восени 1994 р. Верховна Рада України скасувала понад 40 законів кримської республіки, а 17 березня 1995 р. – її конституцію від 6 травня 1992 р. Одночасно було скасовано й посаду президента «кримської республіки». Самого мешкова російські військові вивезли з Криму й відправили до москви [17].

Поразка «мешковщини» створила умови для завершення переговорів щодо розподілу Чорноморського флоту та підписання 31 травня 1997 р. в Києві «Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і російською федерацією». Однак він лише позірно врегулював українсько-російські відносини. На практиці

москва тільки змінила акценти – пріоритетною стала інформаційна війна за свідомість мешканців Криму, тим більше, що офіційний Київ, зайнятий міжусобицями, фактично не чинив опору.

Одна з найнебезпечніших, на думку автора, таємних операцій російських спецслужб, спрямованих на дискредитацію української влади та зрив курсу України на поглиблення співпраці з НАТО та Європейським Союзом, була проведена в 2000–2001 рр. під прикриттям зникнення 17 вересня 2000 р. опозиційного журналіста Георгія (Гіі) Гонгадзе. 2 листопада його обезголовлене тіло знайшли в лісі біля Таращі на Київщині. 28 листопада 2000 р. у Верховній Раді України голова Соціалістичної партії України Олександр Мороз оприлюднив аудіозаписи з кабінету Президента України Леоніда Кучми, зроблені майором управління державної охорони України Миколою Мельниченком. Він стверджував, що, з власної ініціативи, таємно робив записи в кабінеті президента на диктофон, схованим під диваном. Однак надати його для проведення експертизи відмовився. Згодом з'явилися версія, що запис в кабінеті Президента зробили агенти російської ФСБ з допомогою секретної стаціонарної звукозаписуючої техніки, розміщеної там КДБ ще в радянський час. Зміст плівок дозволяв припускати можливу причетність Л. Кучми та низки інших високопосадовців до викрадення та вбивства Г. Гонгадзе. Небажання влади розкрити правду про вбивство Гіі та відправити у відставку керівників силових відомств спричинили радикалізацію протестних настроїв і їхнє «переростання з 19 грудня в акцію «Україна без Кучми». Після кількох місяців протистояння, 9 березня 2001 р. «невідомі сили спровокували зіткнення демонстрантів із спецпідрозділом міліції «Беркут» біля Адміністрації Президента». Розгін демонстрації та арешти активістів руху «Україна без Кучми» призвели до його поразки [18]. Звернімо увагу, що в січні 2019 р. співкерівник зазначеної акції Юрій Луценко, на той час Генеральний прокурор, висловив впевненість, що «публікація «плівок Мельниченка» була спецоперацією російських спецслужб, які акцію «Україна без Кучми» вдало використали в своїх інтересах. Зокрема вона суттєво послабила Президента України Л. Кучму, погіршила імідж української влади, як демократичної та призвела до посилення впливу росії на Україну» [19].

Російські спецслужби також використали «плівки Мельниченка», для погіршення аме-

रिकано-українських відносин. Вони звернули увагу спецслужб США, що в цих записах є фрагмент, як Президент Л. Кучма «особисто доручає передати Іраку» станцій пасивної радіотехнічної розвідки «Кольчуга» [20]. Восени 2002 р. вибухнув «кольчужний скандал». Вашингтон «заморозив надання Україні фінансової допомоги на 54 млрд доларів і пригрозив санкціями, в разі якщо постачання «Кольчуг» відбудеться». Не допомогло «відбілити імідж України та її Президента й те, що в ході військової операції США та їх союзників «Свобода Іраку», жодних «Кольчуг» не знайшли». Президент України Л. Кучма, звинувачений у вбивстві Гонгадзе та співпраці з с. Хусейном, став світовим ізгоєм. Плани зближення з НАТО та ЄС були зірвані. Україна вимушена була обрати курс на співпрацю з москвою. Підризна операція кремля дала бажаний результат [21].

Зазначений успіх надихнув російське керівництво на думку перевірити здатність України чинити опір прямим зазіханням на її територію. Задля цього воно спробувало за допомогою будівництва дамби з'єднати берег Тамані з українським островом Тузла та анексувати його. Це дозволило б росії контролювати фарватер керченської протоки й отримувати від його експлуатації «близько \$150–180 млн на рік». Будівництво дамби, попри протести України, тривали з 29 вересня до 23 жовтня 2003 року. Розміщення на Тузлі українських прикордонників і погроза Президента України Л. Кучми застосувати для захисту суверенітету держави зброю, змусили москву припинити будівництво дамби. «На той момент між українським кордоном і російськими будівельниками залишалося близько 100 метрів» [22]. Випробування силою України витримала.

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Отже, проведений аналіз переконливо засвідчує, що росія впродовж 1991–2003 років послідовно проводила політику підризу соціально-економічної стабільності України, порушення її територіальної цілісності та дискредитації її іміджу на міжнародній арені. Задля досягнення мети російське керівництво широко використовувало різноманітні підривні акції, які обґрунтовано доцільно вважати авангардними боями «гібридної війни» росії проти України. В подальших наукових дослідженнях доцільно проаналізувати діяльність росії проти України в інформаційній сфері та шоубізнесі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Горбатенко В. П. Гібридна війна. *Велика українська енциклопедія*. URL: https://vue.gov.ua/Гібридна_війна.
2. Тараненко М. М. Гібридна війна в Україні: історія та сучасність. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. *Політологія. Соціологія. Право*. Київ, 2016. № 3–4. С. 190–200.

3. Сегеда С. П., Шевчук В. П. Гібридна війна Росії проти України: історичний вимір. *Наука і оборона*. 2019. № 1. С. 31–35.
4. Хоружий Г. Війна росії проти України: російська пропаганда як складова «гібридної війни». *Український науковий журнал Освіта Регіону*. 2016. № 4. URL: <https://social-science.uu.edu.ua/article/1392>.
5. Підкова І. Парламентська опозиція в процесах суверенізації Української РСР: Народна рада і Всесоюзний референдум 1991 р. *Історичні студії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2014. № 11–12. С. 107–114.
6. Головка В. В. Політична та соціально-економічна криза (1992–1994). *Енциклопедія історії України: Україна – Українці*. Кн. 2 / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: В-во «Наукова думка», 2019. 842 с. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=2.19.2>.
7. Ковтун А. Місія виконана. 15 років тому Україна завершила вихід із рубльової зони. *Економічна правда*. 2007. 12 лист. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2007/11/12/144068/>
8. Греченко В. А. Економічна політика урядів України на початку 1990-х років: уроки для сьогодення. / Актуальні питання фінансової безпеки держави: Збірн. наук. праць Міжнар. наук.-практ. інтернет-конференції «Актуальні питання безпеки фінансової системи держави», м. Харків, 21 лютого 2014. URL: https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/finbezpeka/30_grechenko.pdf
9. Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки «Про відновлення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки від 12.02.91. Відомості Верховної Ради УРСР. 1991, № 9. С. 84.
10. Політичний процес в Автономній Республіці Крим: особливості, суперечності, прорахунки (1991–2014 рр.). Аналітична доповідь. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2016. 304 с. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/polit_process_209.pdf
11. Мокрушин С. Референдум 1991 року: як Крим вибрав незалежну Україну. *Радіо Свобода. Крим. Реалії*. 2021. 1 грудня. URL: <https://ua.krymr.com/a/yak-krymchany-tikaly-z-srsr-u-nezalezhnou-ukrainu/30305482.html>.
12. Постанова Верховної Ради України «Про постанову Верховної Ради Російської Федерації «Про статус міста Севастополя». Відомості Верховної Ради України. 1993. № 36, С. 364.
13. Дорошенко М. Безкарність завжди призводить до вчинення ще тяжчих злочинів. *Главком*. 2017. 25 лютого. URL: <https://glavcom.ua/publications/do-treth-rovkin-okupatsiji-desyat-faktiv-pro-krim-i-rosiysku-agresiyu-400299.html>.
14. Дорогань А., Шевченко О. Крим Мешкова: від обожнювання до забуття. *Радіо Свобода. Крим. Реалії*. 2019. 5 жовтня. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/meshkova-pokhovaly-v-krymu/30200793.html>
15. Сорока М. Кримський детектив за українським сценарієм. *Укрінформ*. 1923. 27 жовтня. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-crimea/3734737-krimskij-detektiv-za-ukrainskim-scenariem.html>.
16. Шурхало Д. 20 років «касетному скандалу»: спочатку на Майдан вийшло 50 людей, невдовзі – 20 тисяч. *Радіо Свобода*. 2020. 29 листопада. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/dvadtsyat-rokiv-kasetnomu-skandalu/30974857.html>
17. Генпрокурор поклав на Кучму політичну відповідальність за вбивство Гонгадзе. *Дзеркало тижня*. 2019. 22 січня.
18. «Українагейт»: найгучніші скандали в історії американо-українських відносин. *Слово і діло*. 2020. 26 травня. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2020/05/26/infografika/polityka/ukrayinahejt-najhuchnishi-skandaly-istoriyi-amerykano-ukrayinskyx-vidnosyn>.
19. Мола К. Фантомна зброя. Як Україна втрачала обороноздатність. *Грунт*. URL: <https://grnt.media/analytics/yak-ukrayina-vtrachala-oboronozdatnist/>.
20. Лемеха С. Острів Коса Тузла: як росія почала гібридну війну проти України 20 років тому. *АрміяInform*. 2023. 28 вересня. URL: <https://armyinform.com.ua/2023/09/28/ostriv-kosa-tuzla-yak-rosiya-pochala-gibrydnu-vijnu-proty-ukrayiny-20-rokiv-tomu/>.